

Hallac Mahmud Mescidi'nin önemi, Ankara'nın çok sayıdaki ibadet yeri arasında Osmanlı dönemi tek kubbeli camiler tipini temsil etmesidir. Mescid kare bir plan üzerine son cemaat yeri olmaksızın inşa edilmiş, duvarlar değişik ölçülerde yontulmuş taşlardan örülmüştür. Bu taşların aralarındaki derzler yakın tamirlerde yapılmış olmalıdır. Beden duvarları sekizgen biçiminde sağır kasnaklı, kurşun kaplı bir kubbeyi taşımaktadır. Kible duvarında alt sırada yer alan iki pencere tamirlerde bozulmuş, mihrap üstündeki tek pencere tuğladan sivri kemeriyle orijinal biçimini korumuştur. Yan cephelerde ikişer dikdörtgen, üstlerde sivri tuğla kemerli pencereler vardır. İki yanında birer pencere olan giriş, sivri tuğla kemerli bir nişin içinde olup mermer söveli ve yay kemerlidir. Harimde, kareden kubbe yuvarlağına geçiş köşelerde içleri mukarnaslı tromplarla sağlanmıştır.

Ankara camilerinin çoğunda görüldüğü gibi mihrap alçıdan kalıplama tekniğiyle bezenmiştir. Mukarnaslı kavsaraya sahip mihrap nişinin etrafında biri kelime-i tevhid yazısı, diğeri tezyinî olan iki kuşak dolaşır. Konyalı, mihrabın üstünde beşi büyük olmak üzere on iki parça çini bulunduğunu, çinilerde altı şualı yıldızlar, açık yeşil ve mavi renkler kullanıldığını yazmıştır. Ancak bu çinilerin hâlâ yerinde durup durmadığı ve İznik eseri olup olmadığı kontrol edilememiştir. Ayrıca Ankara camilerine dair başka yayımlarda bu çinilerin bahsi geçmemektedir.

Hallac Mahmud Mescidi'nin kubbe kasnağı ile kubbe göbeğinde, halen mevcut klasik üslûpta başarılı kalem işi nakışlar ve güzel bir hatla yazılmış yazılar yakın tarihlere aittir. Altlarında daha eski nakışların bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. İçine yakın tarihlerde ahşap bir minber konulmuş olduğundan mescid bir cami durumuna geçmiştir. Orijinal bir minaresi yoktur; ilk yapıldığında minaresi bulunduğu dair bir ize de rastlanmamıştır. Ayrıca bitişğine yapılan çirkin bir dükkânla sağ cephesi tamamen kapatılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mübarek Galib, *Ankara II: Kitâbeler*, İstanbul 1928, s. 33; Gönül Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, Ankara 1971, s. 58-59, plan nr. 27, rs. 106-108; *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara 1972, I, 423-424; İbrahim Hakkı Konyalı, *Ankara Camileri*, Ankara 1978, s. 49-51.

SEMAVİ EYİCE

HALLÂC-I MANSÛR

(حلاج منصور)

Ebü'l-Mugîs el-Hüseyn
b. Mansûr el-Beyzâvî
(ö. 309/922)

Tasavvufun gelişmesine
önemli katkılarda bulunan
ünlü mutasavvîf.

244'te (858) İran'ın Fars eyaletinde bulunan Beyzâ'nın kuzeydoğusundaki Tûr'da doğdu. Dedesi Mahamma Mecûsî idi. Sonraları anne tarafından Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin neslinden geldiği söylenerek kendisine Ensârî nisbesi verilmiştir. İbnü'n-Nedîm onun, halkın çoğunluğunu Araplar'ın meydana getirdiği Beyzâ'dan olduğunu ifade ettikten sonra babasının mesleğinden dolayı "Hallâc" diye tanındığını söyler. Oğlu Hamd'in anlattığına göre ise insanların gönüllerindeki sırları pamuk gibi atıp altüst ettiğinden "Hallâc-ı Esrâr" unvanını almıştır. Başka bir rivayete göre bir hallâcın dükkânında iken sahibini bir yere göndermiş, dükkânına dönen bu kişi bütün pamukların atıldığına görerek bunu onun kerâmeti olarak kabul etmiş ve daha sonra Hallâc diye anılmıştır (*Ahbarü'l-Hallâc*, s. 49). Asıl adı Hüseyin olduğu halde İran'da ve Osmanlılar'da daha çok Mansûr ve Hallâc-ı Mansûr şeklinde babasının adıyla anılmış, kendisine "Mansûr" adı verilirken davasının zafere ulaşmış olduğuna işaret edilmiştir. Allah'ın yardımına mazhar olduğunu anlatmak için ona "Nâsir'in (Allah'ın) Mansûr'u" diyenler de olmuştur. Melâmet ehli arasında "sultânü'l-melâmetiyyîn" diye anılır.

Hatîb el-Bağdâdî'nin, oğlu Hamd'e dayanarak verdiği bilgiye göre Hallâc, doğum yeri olan Tûr'dan halkı Hanbelîler'den oluşan ve hâfizlarıyla tanınan Vâsî'ta gitti. Burada on iki yaşında hıfzını tamamladı. Ardından Tüster'e geçerek iki yıl Sehl et-Tüsterî'nin öğrencisi oldu. Yirmi yaşında Basra'ya geldi. Buradan Bağdat'a giderek Cüneyd-i Bağdâdî, Amr b. Osman el-Mekkî, Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî gibi Bağdat'ın tanınmış sûfilerinin sohbetlerine katıldı. Amr b. Osman el-Mekkî'den hırka giydi. Basra'da Ebû Ya'kûb Akta' adlı bir sûfînin kızı ile evlendi. Burada Abbâsî Hilâfeti'ni tehdit eden Zenc isyanına şahit oldu ve muhtemelen bu ayaklanmaya sıcak baktı. Bu arada az çok Şii mezhebini de tanıdı. Basra'da zâhidâne bir hayat yaşarken kayınpederiyle şeyhi arasında şiddetli bir geçimsizlik çıktı.

Hallâc bu durumu Cüneyd'e arz ederek ne yapması gerektiğini sorunca Cüneyd ona sabır tavsiye etti. Bir süre sonra 282'-de (896) ilk haccını yapmak üzere Hicaz'a gitti. Burada vaktini ibadet ve riyâzetle geçiren Hallâc, daha sonra bir grup sûfî ile birlikte Bağdat'a dönerek Cüneyd'in sohbetlerine devam etti. Bu sırada ona sorduğu bazı sorulara cevap alamadı. Hallâc'ın maksatlı sorular sorduğuna ve bu konuda samimi olmadığına kanaat getiren Cüneyd onun sohbetlerine katılmasından rahatsız oldu ve meclisinden uzaklaştırdı (Cüneyd ile aralarında geçen tartışma için bk. *Ahbarü'l-Hallâc*, s. 25). Bunun üzerine Hallâc Tüster'e döndü. Aralarında bir yıl kaldığı Tüster halkı kendisini hiçbir mezhebe bağlı bilmeyen, ancak her mezhebin en zor hükümlerini uygulamayı esas alan Hallâc'a büyük ilgi gösterdi. Hallâc beş yıl sürecek bir yolculuğa çıkmak üzere Tüster'den ayrıldı. Horasan, Mâverâünnehir, Sicistan ve Kirman bölgelerini dolaştı. Fars'ta halka vazalar verdi, onlar için eserler yazdı. Ardından Ahvaz'a geçti ve ailesini de buraya getirtti. Şeyhi Amr b. Osman el-Mekkî'nin Ahvaz yöresine kendisini kötüleyen mektuplar yazması üzerine ondan giydiği hırkayı çıkarıp attı. Ahvaz'da meclis kurup vazalar vermeye başlayan Hallâc halkın ve aydınların büyük teveccühüne mazhar oldu ve burada Hallâc-ı Esrâr diye tanındı. Daha sonra ailesini Ahvaz'da bırakarak 400 müridiyle birlikte ikinci defa hac yapmak üzere Basra üzerinden Mekke'ye gitti. Kendisini kiskanen sûfî Ebû Ya'kûb en-Nehrecûrî onun aleyhinde bulunmaya başladı. Hac dönüşü Basra'da bir ay kaldıktan sonra Ahvaz'a gelen Hallâc, ailesini ve buranın ileri gelenlerinden bir grubu yanına alarak Bağdat'a geçti. Burada bir sene kaldı; ardından küfür ve şirk beldelerini Allah'ın dinine davet etmek için mânevî bir işaret aldığını söyleyerek ailesini müridlerinden birine emanet edip deniz yoluyla Hindistan'a gitti (Hatîb, VIII, 120). Horasan, Tâlekân, Mâverâünnehir, Türkistan, Maçin, Turfan ve Keşmir'i dolaştı. Buralarda ateşli vazalar verdi, Allah sevgisinden söz etti. Gezdiği yerlerdeki halk için eserler yazarak İslâm'a girmelerinde etkili oldu. Onun tesiriyle müslüman olanlara Mansûrî deniliyordu. Bu durum kendisini büyük bir üne kavuşturdu. Ziyaret ettiği yerlerin halkı mektuplarında kendisine "mugis, mukit, mümeyyiz, zâhid, mustale, muhayyer" gibi unvanlarla hitap ediyorlardı. Bu seyahatten dönünce aleyhindeki faaliyetler de tekrar başladı. 290'da (903)

üçüncü defa hacca gitti ve burada iki yıl kaldı. Bazan ibadet ediyor, bazan da halk arasına karışıp hacda kesilen kurbanlar gibi Allah yolunda kendini feda etmeye hazır olduğunu haykırıyordu. Bir ara Arafat'ta kendisine hakaret ve işkence edilmesini istedi. Bağdat'a dönen ve bir ev satın alan Hallâc'da bir değişikliğin meydana geldiği farkedilmişti. Hakkında anlatılan bir menkıbeye göre Bağdat'ta açıkça Hak yolunda canını feda etmek istediğini, kanının dökülmesinin halk için helâl olduğunu ilân etti (*Aḥbârü'l-Hallâc*, s. 42). Karmatîler'in Abbâsî Devleti'ni tehdit ettiği, 256 (870) yılında başlayıp 270'e (883) kadar devam eden Zenc isyanının izlerinin henüz silinmediği, istikrarsızlığın devam ettiği bir dönemde Hallâc'ın sözleri ve davranışları halk ve ulemâ arasında yeni bir huzursuzluk meydana getirdi. İbn Dâvûd ez-Zâhirî öncülüğünde bir grup âlim Hallâc'ın aleyhinde bir faaliyet başlattı; bazıları onun sihirbaz, şarlatan veya deli olduğunu ileri sürerken bazıları da kerâmet sahibi bir velî olduğunu söylüyordu. Aleyhindeki faaliyetler artıp bir kısım müridleri tutuklanınca kendisini de aynı âkıbetin beklediğini anladı ve Ahvaz'a kaçtı. Sûs'ta bir dostunun yardımıyla Dânyâl peygamberin türbesi civarında bir yıl saklandı. 301'de (913) yakalanarak Bağdat'a getirildi ve idam talebiyle mahkeme önüne çıkarıldı. Şâfiî kadısı İbn Süreyc'in, ilhama dayanan tasavvufî mahiyetteki sözlerin fikhî açıdan değerlendirilmesinin yanlış olacağını ileri sürüp idama karşı çıkması ve dostu başmâbeyinci Nasr el-Kuşûrî ile Halife Muktedir-Billâh'ın Türk asıllı annesi Şağab'ın araya girmesi üzerine Vezir Ali b. İsâ el-Kunnâî onu üç defa siyaset meydanında teşhir ettikten sonra hapsedilmesini yeterli gördü. Sekiz yıl süren hapis hayatı, genellikle dostu Nasr el-Kuşûrî'nin evindeki bir odada göz hapsi şeklinde geçti. Bütün ihtiyaçları karşılandı; ziyaretçi kabul etmesine izin verildi. Hapiste bulunan Hallâc'ın Bağdat ve çevresindeki etkisi giderek arttı. Burada iken *Kitâbü't-Tavâsîn*'in "Tâsînü's-sirâc" ve "Tâsînü'l-ezel" bölümlerini yazdı. Fakat aleyhindeki faaliyetler bütün şiddetleyle devam ediyordu. Sonradan maliye tahsildarı olan eski sûfi Ebû Ali el-Evâricî bile onu, ünlü kıraat âlimi İbn Mucâhid'e sahte kerâmetler gösteren bir hokkabaz şeklinde tanıtmıştı. Cezalandırılması yönündeki taleplerin artması üzerine Vezir Hâmid b. Abbas tarafından idam isteğiyle tekrar hâkimler heyetinin önüne çıkarıldı. Delillerin yetersiz olduğunu söyleyen hâ-

kimler idamı için hüküm vermekten kaçındıklarından mahkeme uzun sürdü. Fakat Vezir Hâmid'in ısrarlı takibi karşısında bir oldu bittiyle karşı karşıya kalan Mâlikî kadısı Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Ezdi idamına hükmetti. Hanefî kadısı İbn Bühlûl'ün muhalefetine rağmen bu hüküm diğer kadılara ve şahitlere imzalatıldıktan sonra Halife Muktedir-Billâh tarafından tasdik edilince Hallâc, 24 Zilkade 309 (26 Mart 922) tarihinde Bağdat'ın Bâbüttâk denilen semtinde önce kırbaçlandı; burnu, kolları ve ayakları kesildikten sonra idam edildi. Baş kesilerek Dicle üzerindeki köprüye dikildi; gövdesi yakılıp külleri nehrin sularına savruldu (Hatîb, VIII, 127). Kesik başı iki gün köprüde dikili bırakıldıktan sonra Horasan'a gönderilerek bölgede dolaştırıldı (*a.g.e.*, VIII, 141).

Hallâc'ın asıldığı yer zamanla önem kazanmaya, Hak şehidi bir velînin türbesi olarak ziyaret edilmeye başlanmıştır. Vezirliğe yeni tayin edilen Ali b. Mesleme'nin, görevine başlamadan önce Hallâc'ın kabri olarak bilinen yeri ziyaret ederek mânevî huzurunda dua edip niyazda bulunması, Abbâsî Devleti'nin ondan özür dilemesi ve itibarını iade etmesi anlamına gelmiştir. Hallâc adına burada inşa edilen ve zaman zaman onarılan türbeden başka çeşitli İslâm beldelerinde onun adına pek çok makam yapılmış ve bu makamlar birçok mutasavvıf, âlim ve devlet adamı tarafından ziyaret edilmiştir.

Hallâc-ı Mansûr'un öldürülme sebebi hakkında, Abbâsîler'e karşı ayaklanmış olan Karmatîler'le gizlice mektuplaştığı, "enelhak" sözüyle ulûhiyyet iddiasında bulunduğu, haccın farziyetini inkâr edip yeni bir hac anlayışı ortaya koyduğu şeklinde çeşitli iddialar ileri sürülmüştür. Ancak idamın esas sebebinin bu tür iddialar olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim III. (IX.) yüzyılda yaşamış olan ve Hallâc'inkine benzer şathiye türü sözleriyle tanınan Bâyezîd-i Bistâmî gibi sûfilere dokunulmamış olması bunu gösterir. Şâfiî kadısı İbn Süreyc, cezbe halinde söylenen ilham ürünü sözlerin fıkıh açısından değerlendirilip bir hükme varılamayacağını belirtip idama karşı çıkarken o dönemde genellikle hukukçuların bu tür olaylar karşısında takındıkları tavrın bir örneğini vermiştir. Çok katı ve mutaassıp olanların dışındaki fakihler şathiyyât sahibi sûfilere kınamakla birlikte yaşama haklarını ellerinden almaya taraftar olmamışlardır. Hallâc'ın idam fetvası dinî olmaktan çok siyasî bir karar olup ancak siyasî baskılar

ve entrikalar sonucunda çıkarılabilmektedir. Onun büyük bir üne sahip olması, çevresinde çok sayıda mürid toplaması, sayıya ve yüksek rütbeli devlet adamları ve kumandanlar arasında bile taraftar bulması, zenci kölelerin isyanına sıcak bakması, mehdî olduğu ve Abbâsîler'e karşı Karmatîler'le gizlice iş birliği yaptığı yolunda söylentiler çıkması devlet adamlarını endişelendirmiş, bu yüzden baskı altında çalıştığı ileri sürülen bir hâkimler kurulundan fetva alıp idamı gerçekleştirilmişlerdir. Ancak az da olsa Hallâc'ı hulûlcü ve ittihadçı bir zındık ve mülhid sayıp idamını şer'an gerekli gören kadılar da vardır. Takıyyüddin İbn Teymiyye başta olmak üzere her çağda bazı zâhir âlimleri onun idamını tasvip etmişlerdir. Başlangıçta Amr b. Osman el-Mekkî, Cüneyd-i Bağdâdî gibi çağdaşı bazı sûfiler Hallâc'ı tenkît etmişler; İbn Atâ, Şiblî, İbn Haffî ve Nasrâbâdî gibi diğer bazı sûfiler ise velî olarak kabul etmişler, daha sonra da hemen hemen bütün mutasavvıflar onu evliyadan saymışlardır.

Tasavvufî Görüşleri. Tasavvuf tarihi bakımından birinci derecede önemli büyük mutasavvıflardan olan Hallâc'ın sözleri ve menkıbeleri çağlar boyunca müslümanlar arasında yankılanmış ve İslâm toplumu üzerinde derin izler bırakmıştır. Tasavvuf Hallâc'ın şahsında yeni bir merhaleye ulaşmış, onun bu harekete bastığı damga günümüze kadar tesirini sürdürmüştür. Değişik ifadelerle ve izah şekillerine bürünerek geniş halk tabakaları arasında yaşama imkânı bulan Hallâc'ın temel görüşlerinden biri nûr-ı Muhammedî (hakikat-i Muhammediyye) fikridir. Hallâc'a göre Hz. Muhammed'in biri ezeli bir nur oluşu, diğeri bir insan ve peygamber olarak dünya hayatındaki altmış üç yıllık varlığıyla ilgili şahsiyeti olmak üzere iki hüviyeti vardır. Allah'ın ilk yarattığı şey onun nurudur (Aclûnî, I, 265). Âdem henüz toprakla su arasında iken, yani henüz yaratılmamış iken o peygamberdi (*a.g.e.*, II, 130). Bütün nebiler, resuller ve velîler ilim ve irfanlarını ondan almışlardır. Hatta bütün varlıkların var oluş sebebi odur. Hz. Âdem bedenlerin, Hz. Muhammed ise ruhların babasıdır. Hz. Muhammed'i değişik bir şekilde yorumlayan, onunla Allah arasındaki münasebeti farklı bir biçimde açıklayan bu teori daha sonraki mutasavvıflar tarafından geliştirilmiş ve tasavvufun önemli esaslarından biri haline getirilmiştir. Hallâc, yaratma ve dinlerle ilgili düşüncelerini de nûr-ı Muhammedî çerçevesinde açıklamıştır. Ona

göre bu nur ilk taayyündür, zâtın zâta tecelli etmesidir, bütün yaratıklar ondan zuhûr ettiğinden o aynı zamanda varlığın kaynağıdır. Eğer o olmasaydı hiçbir şey olmazdı (bk. HAKİKAT-ı MUHAMMEDİYYE).

Hallâc'a göre bütün dinler esas itibarıyla birdir. Aynı hakikate değişik açılardan bakmaları dinlerdeki farklılığın kaynağını oluşturmuştur. Dinlerin birliği esastır; bütün din mensuplarının hedefi ve istedikleri şey aynıdır. Bu yönden hepsi hak üzere-dir. Farklılık isimlendirmede ve şekildedir. Hallâc, Hz. Mûsâ'nın sözünü de Firavun'un sözünü de "hak söz" diye niteliyor ve bu ifadeyi cebir ve kader konusundaki görüşleriyle açıklayarak, "Bu sözler, ezelde takdir edilen ve değişmeyen bir alın yazısının sonucu olarak söylenmiştir" diyordu (*Aḥbârü'l-Hallâc*, s. 48). Bütün dinlerin ilâhî olduğunu söyleyen Hallâc'a göre insan kendi tercih ettiği din üzere değil, Allah tarafından kendisi için tercih edilen din üzere bulunur; sadece bu ümmetin Mecûsiler'i olan Kaderiyye ve Mu'tezile mezhebi mensupları bunun aksini iddia etmişlerdir. Bu konudaki görüşlerini açıklamak için irade ile emir arasında ayırım yapan Hallâc, emredilen şeylerden bazılarının irade edildiği halde bazılarının irade edilmediğini ve sadece irade edilenin gerçekleştiğini savunur.

İblîs'in Âdem'e secde etmemesini Hallâc bir de tevhid, aşk ve fütüvvet açısından yorumlamıştır. Ona göre İblîs Allah'tan başkasına secde edilmemesi gerektiğini, ilâhî takdirin böyle olduğunu biliyor, secde emrini bir imtihan ve zâhirî bir husus olarak görüyordu. İblîs Allah'a derin bir aşkla bağlı olduğundan O'ndan başkasının önünde eğilmemiş, secde şerefini yalnız O'na tahsis etmiştir. Allah'ın, "Eğer secde etmezsen sana ebedî olarak azap edeceğim" uyarısına karşı, "Bu azap içinde iken beni göreceksin mi?" şeklinde bir soru sormuş, "evet" cevabını alınca, "Beni görmen bu azaba katlanmama değer" demiştir. Hallâc, aşkı bir zevk ve haz olarak değil elem ve azap olarak görüyor ve âşğın sevgilisi uğruna en acı ıstırapı tereddüt etmeden göze alması gerektiğini düşünüyordu. İdam edileceği gün vücudundan akan kanla abdest aldığı ve, "Aşk namazı için abdest ancak kanla alınır" dediği rivayet edilir (Attâr, s. 593).

Hallâc-ı Mansûr, İblîs ile Firavun'un durumunu fütüvvet bakımından değerlendirirken fetâ ve fütüvvet ehli denilen yiğit ve fedakâr insanların inandıkları davaya sonuna kadar bağlı kalmaları ve bu uğurda seve seve canlarını feda etmeyi

göze almaları gerektiği hususunu dik-kate almıştır. Hallâc'a göre İblîs, "Eğer Âdem'e secde edersem fütüvvet ehli olma niteliğini kaybederim" demiş ve bu sebeple davasına bağlı kalmıştı. Firavun da, "O'nun resulüne inanırsam davamı kaybetmiş olacağımdan fütüvvet makamından azledilmiş olurum" diyerek denizde boğulma pahasına iddiasında ısrar etmişti. Bu bakımdan bu ikisini kendine örnek alan Hallâc, "enelhak" davasında sonuna kadar ısrar etmekle fütüvvetin bir örneğini vermiştir (*Kitâbü't-Tavâsîn*, s. 207). Diğer taraftan Hallâc fütüvvetin en güzel örneği olarak Hz. Muhammed ile İblîs'i görmüş, hiç kimsenin bu ikisi kadar davalarında samimi olmadıklarını ve fedakârlık göstermediklerini, ancak birincisinin diğerinden daha mükemmel bir örnek teşkil ettiğini ileri sürmüştür (*a.g.e.*, s. 204).

Ona nisbet edilen bir risâlede, "Hac yapmak isteyen, fakat buna imkân bulamayan bir kimse evinde temiz bir odayı hac için ayırır. Hac mevsimi gelince içine kimsenin girmediği bu odada Kâbe'de olduğu gibi tavaf yapar. Haccın diğer menâsikini de yerine getirdikten sonra otuz yetimi toplayarak yemek yedirir, onlara elbise giydirebilir, sonra da her birine 7'şer dirhem para verir. Bunlar hac yerine geçer" şeklinde bir ifade yer almaktadır (bk. İbnü'l-Cevzî, el-*Muntaẓam*, VI, 163). Ancak bu sözler bu şekilde onun düşmanları tarafından ileri sürülen bir iddiadır. Daha önce Râbia el-Adeviyye ve Bâyezîd-i Bistâmî de Kâbe konusunda buna benzer sözler söylemişlerdi. Hallâc'ın da aynı konuda bazı şeyler söylemiş olması mümkündür. Nitekim mahkeme Hallâc'ı idam etmeye karar verirken onun haccın farz oluşunu inkâr ettiğini hükme gerekçe olarak göstermiş, o sırada Abbâsiler'e isyan etmiş olan Karmatîler'in Kâbe'yi tahrip edip Hacerüleşved'i memleketlerine götürmeleriyle Hallâc'ın haccı inkâr etmesi arasında bir ilişki kurulmak istenmişti. Hallâc'ın üç defa Mekke'ye gidip Kâbe'yi ziyaret etmesi, ayrıca Hanefî kadısı İbn Bühlûl'ün idam kararına karşı çıkması hac ile ilgili iddiaların bir tertipten ibaret olduğunu göstermektedir.

Hallâc hakkında ileri sürülen iddiaların en yaygını, en etkili ve en sürekli olanı, onun tevhid ve fenâ görüşünü ifade eden "enelhak" sözü ile hulûl ve ittihadı çağrıştıran ifadeleridir. Hallâc'ın kâfir ve zındık olduğunu iddia edenler enelhak sözü ile tanrılık iddiasında bulunduğunu ileri sürmüşler, onu büyük bir velfi olarak ta-

niyanlar ise bu sözü diğer sûfilerin şâthiyeleri gibi görüp çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. Hallâc'ın enelhak dediği doğrudur. Ancak bu sözle tanrılık iddiasında bulunduğu yolundaki hükümler kesinlikle yanlıştır. Onun konuyla ilgili tam ifadesi şöyledir: "Eğer Allah'ı tanımıyorsanız eserini tanıyınız, işte o eser benim, ben Hakkım, çünkü ebediyen Hak ile Hakkım" (*Kitâbü't-Tavâsîn*, s. 208). Bir şiirinde hulûle ilgili olarak, "Ben sevgilimin kendisiyim, o da bendir; biz bir bedene hulûl etmiş iki ruhuz" (*Divân*, s. 279) diyen Hallâc'ın bu sözleri daima onun fenâ, sekr ve tevhid hali göz önünde tutularak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu açıklamalara göre "Ben Hakkım" sözü "Ben Hak'tanım" veya "Ben bir gerçeğim ve bâtil değilim" demektir. Bazılarına göre Hallâc bu sözü Allah'tan hikâye yoluyla söylemiş ve, "Allah ben Hakkım diyor" demek istemiştir.

Gazzalî, enelhak sözünün söylendiği makamın ve halin önemine işaret ettikten sonra konuyu tecellî ve fenâ kavramı ile açıklar ve şu örneği verir: Bir bardağa meşrubat konulunca bardakla meşrubatın rengi birbirine karışır, artık bardaktan değil sadece meşrubatın varlığından söz edilir. Kalbinde Allah'ın tecellî ettiğini gören bir velfi bazan tecellî mahalli olan kalbi göremez, sadece burada tecellî eden Hakk'ı görür ve o zaman enelhak der. Bundan maksat, velfinin kendi varlığını yok sayarak Hakk'ın varlığını dile getirmesidir (*İḥyâ*, II, 288; IV, 241, 299; *Mişkâtü'l-envâr*, s. 140). Fahreddin er-Râzî de Hallâc'ı savunur ve onun bu sözünü çeşitli şekillerde yorumlar (*Levâmî'u'l-beyyînât*, s. 290). Hallâc'ın yaşadığı dönemde ve öncesinde tasavvufî düşünceleri sebebiyle kimsenin idam edilmemiş olması enelhak sözünün o devirde idam sebebi sayılmadığını gösterir. Ayrıca Hallâc'dan sonra da tasavvuf edebiyatında bu ifade benimsenerek sık sık kullanılmış, tasavvuf şairleri derin bir coşku içinde bu sözü tekrarlamaktan büyük bir ruhî haz duymuşlar, en muhafazakâr çevreler bile bu ifadeyi kullanan mutasavvıfları kâfir saymamışlardır.

Hallâc Hristiyanlığa ve bu dinden alınan bazı terimlere de ilgi duymuştur. Sûryânî hristiyanların kullandıkları "nâsût" ve "lâhût" tabirlerini tasavvuf terminolojisine ilk defa Hallâc sokmuş, Allah'ın nâsûtunun lâhûtî sırrını ortaya koyduğunu ifade etmiş ve hac dini üzere öleceğini söylemiştir. Ebû'l-Abbâs el-Mürsî, Hallâc'ın bu sözü ile kendisinin çarmla

gerilerek katledileceğini önceden haber verdiğini, fıkıh âlimlerinin bundan dolayı onu kâfir saymalarında isabet bulunmadığını belirtir (Tâhâ Abdülbâki Sürûr, s. 255).

Hallâc-ı Mansûr'un vahdet-i vücûd inancıyla ilgisi konusunda değişik görüşler vardır. Genellikle vahdet-i vücûd inancına bağlı olanlar onu bu görüşün temsilcilerinden sayarlar. O dönemde vahdet-i vücûd fikrinin bulunmadığını söyleyenler ise haklı olarak onun görüşlerini vahdet-i şühûd olarak adlandıırırlar. Bunlara göre Hallâc Allah sevgisiyle coşmuş, kendinden geçmiş, her şeyi Hak olarak görmüş, sonra kendine gelince yaratanla yaratılanların ayrı ayrı varlıklar olduğunu söylemiştir (M. Celâl Şeref, s. 332-346).

İslâm âlimleri Hallâc hakkında dört gruba ayrılmıştır. Bunlardan bir kısmı Hallâc'ı haklı bulmuş, savunmuş, görüşlerini paylaşmış; bir kısmı onu kâfir ve zındık sayarak şiddetle reddetmiş; başka bir grup mâzur görmüş, kendisine acımış; dördüncü grup da bir hüküm vermekten kaçınarak sükût etmeyi tercih etmiştir. Genel olarak zâhir ulemâsı Hallâc'ı bir zındık olarak görmüş, idamından sonra asırlar geçtiği halde verdiği fetvalarla idamının haklılığını ve gerekliliğini savunmuş ve hiçbir zaman onu affetmemiştir. Bunlardan bazısına göre Hallâc bir hokkabaz, gözbağcı, sihirbaz, hilekâr ve şarlatan'dır. Hindistan'a yaptığı seyahatte yogilerden ve sihirbazlardan öğrendiklerine dayanarak birtakım olağan üstü haller göstermeye başlamış, bu halleri kerâmet şeklinde sunup halkı kandırmış ve kendisinin büyük bir velî olduğuna bazı kişileri inandırmıştır. Bir kısmına göre Hallâc haram-helâl bilmeyen, her şeyi câiz gören bir ibâhiyeci ve mülhiddir. Dinî hükümlerin tasavvufta henüz bir seviyeye gelmeyenler için gerekli olduğunu, bu seviyeye gelenlerin canlarının istediği her şeyi yapabileceklerini savunmuştur. Bazılarına göre ise tanrılık iddia eden bir sapıktır. Diğer bazılarına göre aşırı bir Şîî, bir Karmatî olup o sırada Abbâsî Hilâfeti'ne karşı başkaldırmış bulunan ve Kâbe'yi tahrip eden Karmatîler'in bir dâsisidir. Çevresinde toplananlara kendisinin mehdî olduğunu söylediği ve bu durum Abbâsî saltanatı açısından bir tehlike oluşturduğu için önce etkisiz hale getirilmeye çalışılmış, bu mümkün olmayınca da ortadan kaldırılmıştır. İbn Hazm, Bâkılânî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, İbn Hacer, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye, İbn Hal-

dûn, İbn Kesîr, Kâdî İyâz ve Zehebî başta olmak üzere birçok hadis, fıkıh ve kelâm âlimi yukarıdaki görüşlerden birine katılır. Diğer taraftan İbn Bâbeveyh (Şeyh Sadûk), Şeyh Müfid ve Şeyhüttâife Tûsî gibi birçok Şîî âlimi Hallâc'ı mülhid olarak görmüştür.

Ancak Hallâc'ı reddedenler zamanla azalmış veya bunların tenkitleri etkisini kaybetmiş, dostları ve taraftarları ise git-tikçe çoğalmıştır. Hayatta iken Şiblî, İbn Haffî, İbn Atâ ve Fâris gibi savunucuları bulunan Hallâc'ı daha sonraki çağlarda sûfiler arasında reddeden hemen hemen hiç kalmamıştır. Nasrâbâdî, Sülemî, Ebû Nasr es-Serrâc, Kelâbâzî, Kuşeyrî, Hâce Abdullah Herevî, Hücvîrî, Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr, Gazzâlî, Abdülkâdir-i Geylânî gibi büyük mutasavvıflar onun bir velî olduğuna inanmışlar, kendisiyle ilgili suçlamalara katılmamışlardır. Aynülkudât el-Hemedânî, Ahmed el-Gazzâlî, Rûzbihân-ı Baklî, Senâî, Attâr, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Ahmed Yesevî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî gibi tasavvufun en tanınmış şahsiyetleri ise Hallâc'ı ve düşüncelerini benimseyerek onun ateşli taraftarları olmuşlar, Hallâc'ın idealini yaşatarak Hallâcî bir tasavvuf hareketi meydana getirmişlerdir. Bunların çalışmaları sayesinde Hallâcî düşünce ve eylem tarzı bütün İslâm dünyasının en ücra yerlerine kadar yayılmış, özellikle İran ve Türk edebiyatı ondan derin bir şekilde etkilenmiş, sûfî şairlerin özünü onun görüşleri oluşturmuştur. Tarikat şeyhleri ve mensupları arasında da Hallâc ve görüşleri önemli bir yer tutar. Yeseviyye, Mevleviyye ve Kâdiriyye gibi tarikatların mensupları ve melâmet ehli sürekli olarak Hallâcî düşünce tarzını canlı tutmuş, Hallâc'ın görüşleri tasavvufun en önemli dinamiklerinden biri olmuştur. Onun fikirlerini en fazla tenkit eden Ahmed er-Rifâî bile enelhak sözünü sadece hata olarak görmektedir.

Mutasavvıflardan başka Sünnîler'den Fahrreddin er-Râzî, Şîiler'den Nasîrüddîn-i Tûsî gibi bazı kelâmcılar, Şehâbeddin es-Sühreverdî, İbn Tufeyl ve Molla Sadrâ gibi filozoflar da Hallâc'ı savunmuşlardır. Osmanlı ulemâsından Kemalpaşazâde Hallâc'ı savunurken Ebüssuûd Efendi idam hükmünü yerinde ve haklı bulmuştur. Hanbelîler'den Ebû'l-Vefâ İbn Akil, Hanefîler'den İbn Bühlûl, Şâfiîler'den İbn Süreyc, İbn Hacer ve Süyûtî ise Hallâc'ın lehinde ve aleyhinde bir hüküm vermekten kaçınarak onun durumunu Allah'a havale etmişlerdir.

Abdülkâdir Mahmûd, Mahmûd Kâsım, İrfan Abdülhamîd gibi bazı çağdaş yazar-

lar Hallâc'ın aşırı bir Şîî, Bâtînî ve Karma-tî olduğu hususunda ısrar etmektedirler. Hallâc Sünnî bir çevrede yetişmiş, Sünnî bir şehir olan Vâsıt'ta hıfzını tamamlamış, Sünnî âlimlerden ders almış, Sünnî sûfilerin sohbetinde bulunmuş; Şiblî, İbn Haffî ve İbn Atâ gibi takipçileri de Sünnîler arasından çıkmıştır. Hayatını Hallâc araştırmalarına adanmış olan Louis Massignon'a göre Hallâc Sünnî bir mutasavvıf olup Türkler'in İslâmiyet'e girmesini başlatan dinî ve içtimâî hareketin öncüsüdür. İnsanları Allah sevgisine davet etmiş, aşkın bir ıstırap olduğunu fiilen göstermiş, nasların zâhirî mânâ üzerine anlaşıp harfiyen uygulanmasından doğan zorluklardan insanları kurtarmak için uğraşmıştır. Nicholson ise vahdet-i vücûdun Hallâc'dan çok sonra ortaya çıktığını hatırlatarak onun ilâhî mahiyet üzerinde durup sonlu ile sonsuz arasındaki ilişkiyi göstermeye çalıştığını ifade etmiştir (diğer bazı müsteşriklerin görüşleri için bk. EP [İng.], III, 104).

Kuzey Afrika'dan Bengal ve Malaya takımadalarına kadar yayılan ve hemen bütün müslüman kavimlerin folklorunda az çok yer alan Hallâc'ın tesiri XX. yüzyılda da devam etmiştir. Mısırlı yazar Salâh Abdüssabûr, *Me'sâtü'l-Hallâc* (Beirut 1964) adlı eserinde onu haksızlığa başkaldırmanın ve devrimci düşüncenin gözûpek fedakâr bir temsilcisi olarak göstermiştir. Bu yönüyle Senûsî hareketinde de Hallâc'a önemli bir yer verilmiştir. Abdurrahman Bedevî'ye göre Hallâc Kierkegaard'a benzeyen var oluşçu bir sûfidir. Muhammed İkbâl ise felsefî-tasavvufî mahiyetteki *Câvidnâme* adlı eserinde, Jüpiter semasında seyahat ederken Hallâc'ın kendisine yol gösterdiğini söyleyerek ondaki güçlü ferdi dindarlığa, sıradan insanların üstünde Allah sevgisini yaşayan nâdir şahsiyetlerden biri olduğuna, dinamik inanç ve aşk anlayışıyla bir müslüman için iyi örnek olacağına dikkat çekmiştir (s. 287). Hallâc, Nesîmî'den Necip Fazıl Kısakürek'e kadar Türk edip ve şairleri üzerinde de etkili olmuştur. Sâlih Zeki Aktay'ın *Hallâc-ı Mansur* (İstanbul 1942) adlı trajedisi bu konuda kayda değer bir eserdir.

Eserleri. 1. *Kitâbü't-Tavâsîn*. Hallâc'ın hapiste iken kaleme aldığı, düşünce dünyasını ortaya koyması açısından çok önemli olan bu eseri dostlarından İbn Atâ hapisten gizlice dışarı çıkarıp saklayarak günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Hallâc Şuarâ, Nemî ve Kasas sûrelerinin başlangıcındaki "tâ" ve "sîn" harflerinin oku-

nuşuyla elde ettiği "tâsîn" (çoğulu "tavâsîn") kelimesine sırrî-tasavvufî mânalar yüklemiştir. Eser, her biri birkaç sayfalık sırâc, fehîm, safâ, dâire, nokta, ezel ve il-tibas, meşîet, tevhid, esrar, tenzih ve mârifet tâsîni adını verdiği on bir tâsînden meydana geldiğinden *Kitâbü't-Tavâsîn* adıyla anılmıştır. Rûzbihân-ı Bakî tarafından şerhedilen eseri (*Şerh-i Şaḥiyyât*, s. 335-345) ilk olarak L. Massignon neşretmiş (Paris 1913) ve daha sonra Fransızca'ya da tercüme etmiştir (*Passion d'al-Hallaj*, III, 300-344). *Kitâbü't-Tavâsîn*'in nüsha farklarına dayanan yeni bir neşri Paul Nwyia tarafından gerçekleştirilmiştir (bk. bibl.). Eser Aîşe Abdurrahman tarafından İngilizce'ye (Berkeley 1974), Yaşar Nuri Öztürk tarafından Türkçe'ye (İstanbul 1976) çevrilmiştir. 2. *Dîvân*. Hallâc'ın çeşitli kaynaklarda bulunan şiirleri L. Massignon tarafından derlenerek di-van haline getirilmiş ve ilk olarak *Journal Asiatique*'te ([1931], CCXVIII) yayımlanmıştır. Daha sonraki yıllarda müstakil baskıları yapılan eser (2. bs., Paris 1955; 4. bs., Paris 1981) Kâmil Mustafa eş-Şeybî tarafından neşredilmiştir (Bağdat 1974). 3. *Aḥbârü'l-Hallâc*. Hallâc'ın söylediği rivayet edilen sözlerin derlenmesiyle meydana gelen eser, L. Massignon'un *Quatre textes inédits, relatifs à la biographie d'al-Hallâj* (Paris 1914) adlı eserinin genişletilmiş yeni basımıdır (P. Kraus ile birlikte, Paris 1936, 1957, 3. bs.).

İbnü'n-Nedîm'in adlarını vererek Hallâc'a nisbet ettiği kırk altı eser (*el-Fihrist*, s. 241-243) günümüze ulaşmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hallâc-ı Mansûr, *Dîvân* (nşr. L. Massignon), Paris 1955, s. 279; a.mlf., *Kitâbü't-Tavâsîn* (nşr. P. Nwyia, *MUSJ*, XLVII [1972] içinde), s. 185-237; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, V, 129; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 151, 304, 368, 378; Kelâbâzî, *Taaruf: Doğuştan Devrinde Tasavvuf* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1979, s. 208-210; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 241-243; Süleimî, *Ṭabakât*, s. 307-311; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, Kahire 1332, I, 76-82; Ebû'l-Hasan ed-Deylemî, *Sîret-i Şeyhü'l-kebir Ebû 'Abdillâh İbnü'l-Hafîf eş-Şîrâzî* (trc. İbn Cüneyd eş-Şîrâzî, nşr. A. Schimmel), Ankara 1955, s. 93-103, 234-240; Bağdâdî, *el-Farâk* (Abdülhamîd), s. 261-264; İbn Hazm, *el-Faṣl*, II, 114; IV, 187; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 112-141; Kuşeyrî, *er-Risâle*, Kahire 1966, s. 779; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 253-257; Herevî, *Ṭabakât*, Tahrân 1351 hş., s. 380-386; Gazzâlî, *İhyâ'*, II, 288; IV, 241, 299; a.mlf., *Mişkâtü'l-envâr*, Beyrut 1986, s. 140; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 315; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ'*, s. 582-595; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 160-164; a.mlf., *Telbisü İblîs*, Kahire 1928, s. 165-167; Bakî, *Şerh-i Şaḥiyyât*, s. 335-345; Fahreddin er-Râzî, *Levâmi'u'l-beyyâ-*

nât (Sa'd), s. 289-292; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Beyrut 1966, VIII, 126-129; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 140-147; Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 177, 390; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, II, 480-487; XXXV, 108; Ebû'l-Fidâ, *el-Muḥtaşar*, II, 70; Zehebî, *A'lâmü'n-nübela'*, XIV, 313-354; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 132-144; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, Beyrut 1971, II, 314; Câmî, *Nefehât*, s. 150; Şarânî, *et-Ṭabakât*, s. 107-109; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 233, 253; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, I, 265; II, 130; Niyâzî, *Mansûrnâme* (haz. Mustafa Tatçı), Ankara 1994; Hidâyet, *Riyâzü'l-ârifîn*, s. 108; L. Massignon, *La passion d'al-Hallâj*, I-II, Paris 1922; a.e., I-IV, Paris 1975; a.mlf., *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris 1968, s. 37-44; a.mlf., *Opera Minora*, II, Paris 1969 (eserin I. bölümü [s. 1-342] yazarın Hallâc'a ilgili on sekiz önemli makalesinden oluşmaktadır); a.mlf., "Hallâc", *İA*, V/1, s. 167-170; a.mlf. - [L. Gardet], "al-Hallâj", *El²* (İng.), III, 99-104; Abdülkâdir Mahmûd, *el-Felsefetü's-şufiyye fi'l-İslâm*, Kahire 1946, s. 326-385; Zekî Mübarek, *et-Taşavvufü'l-İslâmî*, Kahire 1954, I, 209-218; *Aḥbârü'l-Hallâc* (ed. L. Massignon - P. Kraus), Paris 1957; Tâhâ Abdülbakî Sürûr, *el-Hallâc*, Kahire 1961; Ebû'l-Alâ el-Affî, *et-Taşavvuf: şevretün rûhiyye fi'l-İslâm*, Kahire 1963, s. 232-235; Salâh Abdussabûr, *Me'satü Hallâc*, Beyrut 1964; Ma'sum Ali Şah, *Tarâik*, II, 200, 406, 480-481; A. Schimmel, *Al-Halladsch, Märtyrer der Gottesliebe*, Cologne 1968; a.mlf., *Sind Halk Şiirinde Hallâc-ı Mansûr* (trc. Sofi Huri), İstanbul 1969; a.mlf., *Tasavvufun Boyutları*, s. 65-77; a.mlf., "al-Hallâj", *ER*, VI, 176; R. A. Nicholson, *Fi't-Taşavvufi'l-İslâmî ve tâtîh* (trc. Ebû'l-Alâ el-Affî), Kahire 1969, s. 130-139; Şeybî, *eş-Şîla*, Kahire 1969, s. 365-376; a.mlf., *Şerhu Divânî'l-Hallâc*, Bağdat 1974; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, Kahire 1977, I, 212; Naşer Müsâ Dahlâl, *Al-Husayn İbn Mansûr al-Hallâğ. Vom Missgeschick des einfachen zum Mythos vom Märtyrer al-Hallâğ*, Erlangen 1983; Ali el-Hatîb, *İtticâhâtü'l-edebi's-şufî beyne'l-Hallâc ve İbnü'l-'Arabî*, Kahire 1404, s. 173-245; M. Celâl Şeref, *Dirâsât fi'taşavvufi'l-İslâmî*, Beyrut 1984, s. 263-346; M. Yâsir Şeref, *Hareketü't-taşavvufi'l-İslâmî*, Kahire 1986, s. 163-187; H. Mason, *The Death of al-Hallâj: A Dramatic Narrative*, Indiana 1986; a.mlf., "Hallaj and the Baghdad School of Sufism", *Classical Persian Sufism: from its Origins to Rumi* (ed. L. Lewisohn), London 1993, s. 65-81; Ali Asgar Halebî, *Şinâhtü'l-İrfân u 'Arifân-i İrânî*, Tahrân 1367 hş., s. 208 vd.; Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi* (trc. Kasım Turan), İstanbul 1987, s. 194-195; L. Gardet, "Husayn İbn Mansûr Hallâj", *Présence de Louis Massignon* (ed. D. Massignon), Paris 1987, s. 95-104; Abdülhüseyn-i Zerrînkûb, *Cüstücdü der Taşavvuf-i İrân*, Tahrân 1369 hş., s. 131-150; Hâşim Marûf el-Hasenî, *Taşavvuf u Teşeyyuc* (trc. Seyyid M. Sâdık Ârif), Tahrân 1369 hş., s. 515-524; Yaşar Nuri Öztürk, *Hallâc-ı Mansûr ve Eseri*, İstanbul 1996; Mahmûd Kâsım, "el-Hallâc ve'l-Karâmiya ve Massignon", *Câmi'atü'l-Kâhire Külliyyetü Dâri'l-ulum*, Kahire 1970-71, s. 1-24; Hasan ud Din Hashmi, "Al-Hallaj Between Reality and Misinder Standing", *Jusur*, III, Los Angeles 1987, s. 61-81; Samah Selim, "Manşur al-Hallâj and the Poetry of Ecstasy", *JAL*, XXVI (1990), s. 26-42.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

HALLÂD b. HÂLİD

(خالد بن خالد)

Ebû İsâ Hallâd
b. Hâlid eş-Şeybânî
(ö. 220/835)

Kıraat-i seb'a imamlarından
Hamza b. Habîb'in kıraatinin
meşhur iki râvisinden biri.

Ebû Abdullah künyesi, Sayrafi ve Kûfî nisbeleriyle de anılmış, ayrıca babasının adının İsâ veya Huleyd olduğu ileri sürülmüştür.

Hamza b. Habîb'in önde gelen talebesi Süleym b. İsâ ile Hüseyin b. Ali el-Cu'fî, Muhammed b. Hasan er-Rewâsî gibi şahsiyetlerden kıraat öğrendi; Hasan b. Sâlih b. Hay, Zühre b. Muâviye, Muhammed b. Abdülazîz et-Teymî, Kays b. Rebî'den hadis rivayet etti. Kendisinden Ebû'l-Hasan Ahmed b. Yezîd el-Hulvânî, Muhammed b. Şâzân el-Cevherî, Muhammed b. Heysem, Kâsım b. Yezîd el-Vezân gibi âlimler kıraat öğrenirken Ebû Zûr'a er-Râzî ve Ebû Hâtim er-Râzî hadis rivayetinde bulundular.

Ebû Hâtim Hallâd'ı sadûk* olarak değerlendirmiş, Ebû Amr ed-Dânî, kıraat ilminde Süleym b. İsâ'nın en sağlam talebesi olduğunu söylemiştir. Hamza b. Habîb'in kıraatini bizzat kendisinden almamış olmasına rağmen meşhur yedi imamın râvilerini iki ile sınırlayarak telif edilen kıraat kitaplarında onun iki râvisinden biri olarak tercih edilmesinin sebebi Hallâd'ın bu ilimdeki seçkin yeri, özellikle Kur'an tilâvetindeki üstün başarısı olmalıdır. Abbas b. Muhammed ed-Dûrî'nin Hamza b. Habîb'in kıraatinin diğer râvisi Halef b. Hişâm'ı överken, "Hallâd istisna edilecek olursa Halef'ten daha güzel Kur'an okuyan birini görmedim" demesi de (İbn Ebû Hâtim, III, 372) Hallâd'ın Kûfe kurrâsı arasındaki müstesna yerini gösterir.

Hallâd 220'de (835) Kûfe'de vefat etti. Onun biyografisine yer veren diğer müellifler gibi Buhârî de aynı tarihi zikrederken "220 veya bu yıl civarında" ifadesini kullanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 189; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 368, 372; Dâni, *et-Teysir* (nşr. O. Pretzl), İstanbul 1930, s. 7; İbnü'l-Bâzî, *el-İknâ'*, I, 127-128; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurra'* (Altıkulaç), I, 422-423; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm: sene 211-220*, s. 141-142; Safedî, *el-Vâfi*, XIII, 375; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, 274-275; a.mlf., *en-Neşr*, I, 166.

TAYYAR ALTIKULAÇ